

Hogyan beszél a nyelv?

A költői mű történő nyelvi megértéséről*

The ways language speaks

On the dynamic reception of the poetic work

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék
professor emeritus
tolcsvai.nagy.gabor@btk.elte.hu
ORCID 0000-0002-1780-3710

* A tanulmány a „Nyelv – költészet – igazság: Csupán szép, vagy igazat is mond a költészet” című MTA-konferencián 2025. 06. 04-én elhangzott előadás írott változata. A tanulmány az NKFIH K 137659 A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata (2021–2025) kutatási pályázat támogatásával készült.

A B S Z T R A K T

A használatalapú nyelvészet és a kognitív poétika teóriái és leíró módszertanai az irodalomértés újabb tartományait tárják fel. E belátások szerint a nyelvi tevékenység intuitív tudáson alapuló interszubjektív cselekvés, a kreativitás és a testben létezés (embodiment) feltételeivel, a nyelvi sémák és megvalósulás viszonyában. A költészetben az általános jellemzők a teljes profiláltság (előtérbe állítás) műveleteiben, a határhelyzetek előállításával, az el-nem-rejtettségbe emelés nyelvi műveleteivel érvényesülnek poétikai érvénnyel. Babits *Levelek Iris koszorújából* kötetét összetett poétikájának három tényezője kivételes példát ad „a nyelv beszél” megvalósulásának. A *Messze... messze... főneveinek lehorgonyzatlansága*, a *Fekete ország* című vers fekete melléknevének unipolárisává válása és a *Mozgófénykép* mozgásigéinek és bővítményeinek dekontextualizáló grammatikai szétválasztása egyaránt e nyelvi szerkezetek megformáltságának, mediális jellemzőinek a közvetlen észlelhetőségét eredményezik. Ezekben a lírai szövegekben a beszélő háttérbe húzódik, a tárgyias kifejezések mintegy önmagukért állnak, önmaguk nyelvi voltát és specifikumát megjelentítve.

A B S T R A C T

The theories and descriptive methodologies of usage-based linguistics and cognitive poetics open new domains of literary understanding. According to these insights, linguistic activity is an intersubjective action based on intuitive knowledge which is conditional on creativity and embodiment and takes place within the relationship between linguistic schemas and instantiation. In poetry, the general characteristics are asserted with poetic effect by the use of full profiling (foregrounding), the creation of border situations, and the linguistic processes of raising to unconcealment (Unverborgenheit). Three factors in the complex poetics of Babits's collection *Levelek Iris koszorújából* (Leaves from Iris's Wreath) provide an exceptional example of the realization of "language speaks". The ungrounded form of the nouns in *Messze... messze...* [Far... Far...], the unipolarization of the adjective fekete (black) in *Fekete ország* [Black Country], and the decontextualizing separation of complements from the verbs of motion in *Mozgófénykép* [Movie] all result in the direct perceptibility of the formedness and medial characteristics of these linguistic structures. In these lyrical texts, the speaker recedes into the background, and the objective expressions seem to stand for themselves, displaying their own linguistic nature and specificity.

1. Bevezetés

A lírai művek leírásának és értelmezésének összetett, több tudomány eredményeit szintetizáló eljárásai jelentős mértékben átalakultak: a nyelvnek, pontosabban a működő nyelvnek, a megszólalásnak a befogadói megértési lehetőségeit műveleti jellegükben közelítik meg. Az irodalomértés hermeneutikai és medialitás szempontú elméleteivel párhuzamosan alakultak ki a használatalapú nyelvészet és a kognitív poétika teóriái és leíró módszertanai. Jelen írásban ezeknek a vizsgálatoknak az összetartó eredményeit, azoknak egy részét mutatom be három Babits-vers megértési lehetőségeinek vázolásával.

A tanulmány első részében a következő általános kiinduló nyelvtudományi belátásokat vázolom. A nyelvi tevékenység időbeli cselekvés, amely intuitív nyelvi tudáson alapul, a kreativitás és a testben létezés (embodiment) feltételeivel, sémák és megvalósulás viszonyában, az értelem eleve adottnak tekintett közegében. A jelentés interszubjektív cselekvés. A mindenkori kontextuális alap kulturális mozzanatok pillanatnyi mozgásba hozása (nem feltétlenül tudatos).

A költészetben a fenti általános jellemzők a teljes profiláltság (előtérbe állítás) műveleteiben, a határhelyzetek előállításával, az el-nem-rejtettségbe emelés nyelvi műveleteivel érvényesülnek poétikai érvénnyel. Így értelmezhető „a nyelv beszél” ki-jelentés, „a sajátot adó megmutatás” nyelvtudományi szempontból.

A tanulmány második részében Babits *Levelek Iris koszorújából* című kötete összetett poétikájának három tényezőjéről lesz szó. A dologmegnevezés episztemikus lehorgonyozottságának korlátozott volta vagy hiánya, vagyis beszélőhöz köthető azonosíthatóság a *Messze... messze...* című versben a dologmegnevezést, a morfofonológiai szerkezetet magát profilálja. A név akusztikája, fiziológiai tapasztalata azonban nem válik le a dolog fogalmáról a kimondáskor, a dologról is van tapasztalat. A kettő együtt kerül az el-nem-rejtettségbe, nem a szótári jelentés objektív működésével, hanem a szó által előhívott, a szóval kapcsolatos humán tapasztalat egészével. A szó akusztikája, vagyis fiziológiai tapasztalata válik uralkodóvá a *Fekete országban*, amelynek szövegében a *fekete* szó a meg nem ismerhetőség tapasztalatát felidéző sötétségtől az ismétlés révén eljut a jelentésvesztésig, az unipoláris hangzásformáig (a kötet más verseiben más hangzásformák a meghatározóak). Harmadikként a *Mozgófénykép* egy részletét emelem ki, amelyben az elemi igei szerkezetek megszakíthatósága az ige által felidézett időbeli folyamatot (itt mozgást) kivételes módon, a szöveg előrehaladásában egy pillanatra dekontextualizáltan, közvetlen észlelhetőségében teszi hozzáférhetővé.

2. A nyelv beszél

Beszélhet-e a nyelv? Felléphet-e cselekvőként? Mit fednek ezek a bizonyos metaforikus (és metonimikus) kifejezések, amelyek az irodalomértelmezésben elsősorban Heidegger munkássága nyomán váltak fontossá? A válasz lényege ebben foglalható

össze: a nyelv (művészi) beszédként „sajátot adó esemény”, a „saját létében megmutató” létesülés.¹ Ez a létesülés tágabb értelemben az el-nem-rejtettség megvalósulása: „Az igazság az igaz lényegét jelenti. A görög szót felidézve gondoljunk erre. Αλήθεια a létező el-nem-rejtettségét jelenti”.² „Ami itt »igaznak« bizonyul, az az eminens műalkotásokban ugyanis nem pusztán felismerésként vagy ismeretként áll elő, hanem mivel az érzékeken keresztül a testet is eléri, a mindig hangolt megértés humán tapasztalataként – mint nyelvi művészet – meg is történik velünk.”³

Vajon az általános érvényű, hermeneutikai alaposítású irodalomelméleti megfogalmazás hogyan támasztható alá a nyelv működésének részletesebb, nyelvtudományi leírásával, a befogadást nyelvi műveletként megragadó elemzéssel?

A szerteágazó kérdésre használatalapú kognitív nyelvészeti választ kísérek adni: az irodalmi szöveg olyan megértői folyamatokat indíthat meg, amelyek során a szöveg meghatározó mértékben irányítja önmagára a figyelmet. Ebben a feldolgozási módban a nyelvi kifejezések egyedi szövegalakja az alkotó és megértő folyamatokat helyezi a befogadó figyelmének előterébe: a befogadó arra figyel, hogy befogad, nyelvi tevékenységet végez, pontosabban nyílt viszonyba kerül a nyelvvel, a saját tudás és a másik nyelvi megszólalásának kapcsolatában. Nem semmisül meg a jelentés, sem az alak, jelen vannak, de nem valamiféle objektíválható jelként és tartalomként, hanem a befogadó, feldolgozó, megértő tevékenység folyamatában alakuló tényezőként, amelyben maga a feldolgozás folyamata a lényegi mozzanat a befogadó számára – nyilván a mediális és szemantikai hatások nyomán, ahogy a konvencionálisból kilép ez a befogadó folyamat. Az önmagára irányuló figyelem nyelvi megvalósulása túlmutat Jakobson poétikai funkcióján, hiszen a poétikai hatás humán befogadói műveleteit nem téveszti szem elől, szemben a strukturalista modellel.

A befogadó folyamatot a használatalapú kognitív nyelvészet keretében közelítem meg.⁴ Ez a nyelvelméleti keret a nyelvi megértés általános mentális folyamatait mutatja be a maguk dinamikájában, elsőként persze a mindennapi kommunikáció jellegzetes nyelvi cselekvéseit általánosítva. Ebből a magyarázatból lehet a nyelv poétikai működéséhez közelíteni.

A mindennapi kommunikáció az egyértelműsége törekszik, a nyelv általi gyakorlati cselekvés célirányos és eredményes elvégzésére, a kommunikációs és nem kommunikációs cselekvések sorában, ahol a nyelvi tevékenységre adott elemző reflexiónak nem sok helye és szerepe van. De még itt is a nyelv nem valami tárgy vagy kívülről jövő szabályrendszer, hanem tevékenység, folyamat, ennek a tudásával.

¹ Vö. többek között Martin HEIDEGGER, *Az út a nyelvhez*, ford. HÉVIZI Ottó = Uő., „... költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*, T-Twins/Pompeji, Budapest, 1994, 223–254; KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Mi a műalkotás? Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022, különösen 29–76.

² Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, ford. BACSÓ Béla = *Rejtektak*, Osiris, Budapest, 2006, 38.

³ Idézet a konferencia bevezetőjéből.

⁴ Vö. Suzanne KEMMER – Michael BARLOW, *Introduction. A usage-based conception of language = Usage-Based Models of Language*, eds. Michael BARLOW – Suzanne KEMMER, CSLI Publications, Stanford, California, 2000, vii–xxviii.

A megszólalás, vagyis az emberi kommunikáció a közös cselekvést és a közös megértést célozza. A másokra való beállítottság, a másikhöz fordulás alapvető humán jellemző, már az újszülött így cselekszik. A közös cselekvés és megértés nemcsak a beszéd tárgyára irányul, és nem is csak a beszélőtársra, a nyelvi tevékenység eredménye a beszélőre magára is hat, aki jobban vagy másképp érti meg önmagát is mással és a másikkal, az „idegennel” szembesülve.⁵

A nyelvi kommunikációval minden ember legalapvetőbb célja az, hogy társas tevékenység során személyközi kapcsolatot hozzon létre, e kapcsolatban jelentéseket állítson elő, és ezeket a jelentéseket hozzáférhetővé tegye mások számára. A nyelvi tevékenység a beszélőtársak között kölcsönös: a nyelvi interakciókban a mindenkori beszélő és a hallgató közösen hozzák létre a megértés tárgyát, az éppen beszélő kezdeményezésére, de közösen irányítják figyelmüket a beszélgetés tárgyára. A beszélgetés tárgyát a nyelvi kifejezések szövegbeli elrendezésben, egyszerre szemantikai és alaki (grammatikai) szerkezetek szimbolikus kapcsolatában fejtik ki, hatást kiváltva. A beszélők a nyelvi interakcióban közösen cselekednek: a beszélő beszél, a hallgató pedig feldolgozza a beszélő szövegét. A beszélőtársak közösen egy harmadikra, beszélgetésük tárgyára, annak szövegszerű megjelenítésére és körülményeire irányítják a figyelmüket.

A mindenkori beszélő irányultsága kettős jellegű: nyelvi tevékenysége a beszéd tartalma mellett a hallgatóra irányul, a hallgató pillanatnyi mentális, figyelmi állapotát változtatja meg közlésével. E tevékenység a közös figyelmi jelenetben valósul meg, abban a folyamatban, amelyben a beszélőtársak ugyanarra a harmadikra irányítják figyelmüket, és ezt tudják egymásról.⁶ A figyelmi jelenet a beszélőtársak által időben végrehajtott kommunikációs folyamat. Ebben a folyamatban a beszélő a kezdeményező, a saját figyelmét valamely jelenség köti le, és beszédével társának a figyelmét is arra irányítja. A szöveg a beszélő és a hallgató által folyamatosan létrehozott és frissített kontextusban, időben jön létre, és történik meg a befogadása.

A kommunikációs esemény a kultúra és a közösség (valamely kisebb beszélőközösség vagy a tágabb nyelvközösség) keretében, annak konvenciói és gyakorlata közegében történik meg. A kommunikációra az eseményszerűség jellemző, vagyis a benne résztvevők cselekvése a döntő. A kommunikáció, közelebbről a nyelvi tevékenység a kultúrában és a közösségben nem önmagában álló egyedi cselekvés. A kommunikáció mindig egymásra következő események sora, amelyben az egyes kommunikációs események a kommunikáló emberek számára

⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 243–264, 269–273.

⁶ Chris SINHA, *The Epigenesis of Symbolization*, 2001. https://www.researchgate.net/publication/2548802_The_Epigenesis_of_Symbolization (Utolsó hozzáférés: 2025. 12. 01.) Michael TOMASELLO, *Gondolkodás és kultúra*, ford. GERVAIN Judit, Osiris, Budapest, 2002. TÁTRAI Szilárd, *Pragmatika = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017, 907–911.

- körülhatárolt egységek, amelyek
- egyszerre elkülönülnek, és egymásba kapcsolódnak,
- egymásra következésük vagy párhuzamos (egyidejű) megvalósulásuk egy-egy kommunikáló ember nézőpontjából időben a múlt, jelen, jövő rendjében történik valamely térben,
- önreferálóak, vagyis a kommunikációs esemény saját formáival saját magára is vonatkozik (például az esemény kezdete és vége jelezve van, a beszélők utalnak saját nyelvi tevékenységükre)
- autopoietikusak, azaz saját működési rendszerükbe vonják be a kommunikációs tevékenység látszólag külső tényezőit, például a beszédhelyzet adott körülményeit,
- a pillanatnyi beszélő szándékai és a pillanatnyi hallgató elvárásai is alakítják, közös egyezkedési folyamatban).⁷

A kommunikációs folyamatban a cselekvők egyszerre törekednek a rendszerszintű stabilitásra és a dinamikus hozzáigazításra, a rendszer rugalmassága és a kiválasztás irányítása révén.⁸ Az ekképp röviden jellemzett mindennapi nyelvi tevékenységben a beszélők által folyamatosan alakított kontextusban a beszélők a nyelvi közléseiket megkonstruálják. A konstruálás aktív és kreatív folyamat,⁹ amelynek során a pillanatnyi beszélő saját céljaihoz, közlendőihez, a pillanatnyi hallgató (vélt) elvárásaihoz igazítva, a nyelvi és társas, kulturális konvenciókat és kommunikációs sémákat figyelembe véve hozza létre beszédét, nyelvi kifejezéseit, az értelem eleve adottnak tekintett közegében.¹⁰

A poétikai konstruálás során a beszélő a nyelvi potenciál lehetőségeit keresi, a teljes profiláltság (előtérbe állítás) műveleteiben, a határhelyzetek előállításával, az el-nem-rejtettségbe emelés nyelvi műveleteivel, vagyis a nyelvi szerkezetek érthetőségi lehetőségeinek az el-nem-rejtettségbe emelésével. A költészet akkor maga a tiszta nyelv, a nyelv akkor beszél, amikor a nyelv működése helyeződik előtérbe, vagy az is profilálódik. Tehát amikor a nyelv nem begyakorlott alak-jelentés párok szituációs alkalmazásában jelenik meg, hanem amikor a beszélő a nyelvi kifejezések alakai, mediális és szemantikai összetevőire, a nyelvi kifejezések kimondásának és észlelésének közvetlen testi tapasztalatára különböző arányokban együttesen irányítja a figyelmet. Ekkor mintha maga a nyelv magától mutatkozna meg, műveleteiben, szerkezeteinek dinamikájában előtérbe kerül. Ez csakis humán alkotó és észlelő, megértő (értelmező) közegben lehetséges. Azonban a beszélő beszélői ágens szerepe háttérbe kerül, előtérbe jut a nyelvi szerkezet létesülése, annak dinamikus,

⁷ Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987, 392.

⁸ Dirk GEERAERTS, *Cognitive restrictions on the structure of semantic change = Historical Semantics*, ed. Jacek FISIĄK, Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 1985, 140.

⁹ Ronald W. LANGACKER, *Cognitive Grammar, A Basic Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2008, 55–89.

¹⁰ Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Gondolat, Budapest, 2006, 207–234.

folyamszerű jellege; a beszéd folyama erre a létesülésre irányítja a figyelmet, miközben háttérbe kerül a hétköznapi kommunikatív jelleg, a konvenciókon alapuló jelentésképzés.

A poétikai konstruálás nem feltétlenül kíván nyelvi innovációt. A költészet a modernség kezdete, a klasszikus normatív retorika hátrahagyása óta kétségkívül keresi a poétikai határhelyzeteket, a nyelv potenciálja felderítetlen tartományait. Ez a tevékenység a nyelvi lehetőségek kivételes intenzitású megvalósításaiban mutatkozik meg, a korábbi nyelvi teljesítmények hagyománymondásának összetett feldolgozásával és nem feltétlenül a programszerű nyelvújításban.

E tanulmányban Babits Mihály *Levelek Iris koszorújából* (1909) című verseskötetének három egy-egy kiemelkedően fontos poétikai eljárását vizsgálom. Babits első kötete a nyelvváltozatok és poétika kivételes gazdagságát mutatja be, részben az *In Horatium* programjának is megfelelően, a költői mű esztétikai lehetőségeit az előtérbe állítva, a lírai beszélő személyiségének világban-benne-létére, e benne-lét létezés-módjára visszakérdezve. Babits lírapoétikája nagymértékben elkülönbözött a megelőző népies költészettől, de a századforduló előtt indult korai szimbolisták és Ady lírájától is.

Jelen elemzésben csak a kiemelt poétikai jelenségekre összpontosítok, nem részletezem sem az idézett versek további jellemzőit, sem a *Iris*-kötet egészének tudatosan szerkesztett, összetett nyelvi világát,¹¹ amelyben az egyes versek nyelvi világa nem magában álló kuriózum (ahogy több kortárs és későbbi értelmezés is vélte), hanem eredeti lírai beszédmódok, amelyek egymásra hatnak, egymással kapcsolatban állnak. Az egyes beszédmódok a kötet végén *A lírikus epilógja* szonettjében esszenciális és egzisztenciális összegzést kapnak. A sokszor magyarázott (és félremagyarázott) vers a nyelv felől tekintve a nyelv megkerülhetetlenségét mondja ki, a Dasein világban-való-létének nyelvi feltételét artikulálja.

Az alább részletezendő poétikai eljárások, szerkezetek grammatikai alapjait az egyes kérdéseknél vázolom.¹²

3. A leborgonyzatlan dolog egy poétikai változata

Babits Mihály *Messze... messze...* című versében igen sok főnév áll „magában” vagy felsorolásban nominális mondat szerkezetként. A korábbi megközelítések a versnek ezt a tulajdonságát emelik ki, hagyományos strukturalista grammatikai keretben.

¹¹ Erre korábban kísérletet tettem, még a használatalapú kognitív nyelvészet kidolgozásának és alkalmazásának kezdeti szakaszában, vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Bizonyosság és kétely határán. Babits első kötetének stílusrétegzettségéről* = *Literatura* 1994/1, 73–87.

¹² A grammatikai alapokhoz további irodalommal lásd *Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Osiris, Budapest, 2017; a poétikai alapokhoz lásd *Cognitive poetics, Goals, gains and gaps*, szerk. Geert BRÖNE – Jeroen VANDAELE, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 2009; KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Mi a műalkotás. Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022, KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, *Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, Budapest/Pozsony, 2007; Peter STOCKWELL, *Cognitive poetics. An introduction*, Routledge, London, New York, 2002.

E magyarázatok szerint a magában álló főnév „hiányos szerkezetű”, nincs mondatba beépítve grammatikailag, nem tartozik hozzá ige (állítmány), „mintegy tagolatlan mondatot alkotva”.¹³ A hagyományos nyelvtani kategorizáció szerint a nominális stílus statikus, állapotszerű tartalmat fejez ki a változást, mozgást jelölő ige hiánya miatt.¹⁴

A használatalapú nyelveírás a főnév összetettebb és változatosabb lehetőségeit mutatja ki az anyanyelvi beszélő tudásán. A nominális szerkezetek, azaz alakilag jelölt (kimondott) ige nélküli mondatstruktúrák a magyar nyelvben alakilag több változatban valósulhatnak meg. Például a valaminek létezését, meglévését kifejező azonosító szerkezetekben az egyes szám harmadik személyű, jelen idejű létige implicit módon van jelen, itt nincsen „hiány”, ezt jelzi az ilyen szerkezetek múlt idejű változatában jelen lévő létige (például „Teleki az Akadémia elnöke” ~ „Teleki az Akadémia elnöke volt”). A nominális szerkezetek jelentése, funkciója igen eltérő lehet mind a hétköznapi beszédben, mind az irodalmi művekben. Babits korai verseinek nominalizmusa erősen más hatást vált ki például Pilinszky látszólag hasonló szerkezeteivel összehasonlítva, mivel a dologszerű entitásokat eltérő nézőpontból konstruálják meg. Ennek a poétikai eljárásnak egy példáját mutatom be, Babits Mihály *Messze... messze...* című versében:

[...]
Göröghon. Szirtek, régi rom,
ködöt pipáló bús orom.
A lég sűrű, a föld kopár.
Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár.

Svájc. Zerge, bércek, szédület.
Sikló. Major felhők felett.
Sötétzöld völgyek, jégmező:
harapni friss a levegő.

Némethon. Város, régi ház:
emeletes tető, faváz.
Cégérek, kancsók, ó kutak,
hizott polgárok, szűk utak.
[...]

A *Messze... messze...* nominális összetevőinek megértéséhez elsőként rövid grammatikai magyarázat szükséges. Az alapbeállítású, prototipikus mondat középponti összetevője az ige, az ige szervezi alakilag és szemantikailag az elemi jelenetet

¹³ Vö. SZATHMÁRI István, *Stilisztikai lexikon*, Tinta, Budapest, 2004, 165–166.

¹⁴ SZATHMÁRI, *i. m.*, 158.

kifejező egyszerű mondatot.¹⁵ Az elemi mondat időbeli jelenetet fejez ki, amelyben valamely dolog cselekszik, vagy valami történik azzal a dologgal.

Amennyiben a magyar mondat nominális szerkezetű („nincs benne” ige), akkor is tartalmaz igei összetevőt (például a megnevezett dolog meglétére utalva, impliciten), de az nem kap alaki jelölőt, a megértés figyelmi háttérében marad, más összetevőkkel együtt. A nominális szerkezet ekkor alaki jellemzői révén kiemelkedik nyelvi környezetéből. A konvencionális grammatikai struktúrák további (igei) összetevői a megértő feldolgozásban háttérbe kerülnek, de nem tűnnek el (hétköznapi példával: egy szobaleltárban csak a tárgyak nevei, főnevek vannak felsorolva, miközben a teljes leltárszöveg ezt implikálja: ez és ez *van* a szobában). A nominális szerkezet a dolog megnevezését profilálja a szövegben, a dolgot emeli ki. Ez a kiemelés referenciális, a nyelvi kifejezés által jelölt entitásra irányuló megértő figyelmet irányítja kontrasztos előtér-háttér viszonyban. A kiemelés azonban egyúttal poétikai eljárás is: a nominális szerkezet előtérbe helyezi saját szimbolikus szerkezetét, alaki és szemantikai struktúrájára hívja fel a figyelmet, mert létrehozása és megértése a megszokottnál nagyobb mentális erőfeszítést kíván.

A Babits-vers nominális szerkezeteti poétikai hatásának nyelvi forrásait földerítendő érdemes röviden vázolni a főnév, a főnévi (nominális) szerkezet főbb jellemzőit. A fogalmi archetipusok egyike a dolog. A dolgot jellegzetesen főnév jelöli. A megismerő és beszélő embert dolgok (dologként megértett entitások) sokasága veszi körül, és hasonlóan sok dologról képes beszélni. A főnév tárgyként konceptualizált, tárgyiasított dolgot jelöl.¹⁶ A főnév prototípuselv szerint működő kategória: sugaras szerkezetében a prototipikus példányok (például a fizikai tárgyat jelölők) a központi tagok. Elvont tulajdonságok hálózata teszi lehetővé a példányok besorolását, a kategória határai nem élesek (például a főnév és a főnévi igenév elkülönülésében).

A beszédben a főnévvel felidézett dolog nem „magában áll”, az valamilyen időben történő jelenet, esemény részeként, környezetében idéződik fel. Az adott dologról való tudás nem korlátozódik magára a dologra, az tartalmazza a dolog jellegzetes, gyakori előfordulási környezetét és eseményeit, és ez a tudásrész háttérként része a dolgot jelölő főnév megértésének tényleges mondatban, szövegrészben és kontextusban.

A főnév a mondatban kifejezett jelenet valamely szereplőjét vagy körülményét nevezi meg, úgy, hogy grammatikailag, függőségi viszonyokban (alaki és szemantikai szempontból egyaránt) beépül a mondat szerkezetébe. A főnév a mondat igéjének valamelyik bővítményét fejezi ki, vagyis az ige által kifejezett esemény egy

¹⁵ LANGACKER, *Cognitive Grammar...*, 354–362; IMRÉNYI András, *Az elemi mondat viszonyhálózata = Nyelvtan*, 680–683.

¹⁶ Vö. Paul J. HOPPER, Sandra A. THOMPSON, *The iconicity of the universal categories ‘noun’ and ‘verbs’ = Iconicity in Syntax* ed. John HAIMAN, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1985, 151–183; Talmy GIVÓN, *Syntax. An introduction*, Volume I., Revised edition, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 2001, 55–68; TOLCSVAI NAGY Gábor, *Jelentéstan = Nyelvtan*, 353–361.

szereplőjét, dologként. Az ige és a főnév közötti viszonyt a főnév esetragja jelöli. A magyar esetragok eredetileg térviszonyt fejeznek ki, a dolgok térbeli elhelyezkedését valamely folyamatban. A mondatban jelölve van továbbá a főnév számossága, határozottsága, amellyel a beszélő azt jelzi, hogy tudja, a megnevezett dolog mely példányáról (példányairól) beszél, az episztemikus lehorgonyzás műveletében.

A lexikális főnév, vagyis a dekontextualizált, magában álló főnév a típust nevezi meg, a kategóriát vagy annak a prototipikus példányát. Egy pusztán főnév még nem arra a dologra vonatkozik, amiről szó van egy mondatban, szövegben. A *macska megfog egér* szósorban olvasható főnevek dolgokat neveznek meg, a két megnevezett dolognak a típusát, nem valamelyik meghatározott példányát. A szósorban felsorolt főnevek ebben a formában nem alkothatnak magyar mondatot. Mondat akkor lesz a szósorból, ha a típus szerinti dologmegnevezéseket a beszélő példányokká alakítja át (a főnevet nominálissá), vagyis episztemikusan lehorgonyozza: *A macska megfogta az egeret.* Az episztemikus lehorgonyzás a típusmegnevezést a szövegben példánnyá alakítja.¹⁷ A lehorgonyzó viszony episztemikus, mert a lehorgonyzott entitás (dolog vagy folyamat) és a beszédhelyzet alapja (a beszélő, a hallgató és közvetlen viszonyaik) valamely tényezője között hoz létre kapcsolatot a beszélőtársak kontextuális megértésében.

A beszélők az alaphoz, a beszédhelyzet középponti részéhez horgonyozzák le az entitásokat (a típusok megvalósulásait), az alaphoz képest tudják azonosítani a típus számtalan lehetséges példányából azt vagy azokat a példányokat, amely(ek)ről szó esik a beszédeseményben, beleértve saját magukat. Az alap legfontosabb összetevője maga a pillanatnyi beszélő. A beszélő legtöbbször saját szituációs és kontextuális helyzetéhez horgonyozza le a főneveket és igéket: hozzá képest határozódik meg az 1., 2. és 3. személy, az igeidő, a mód.

A lehorgonyzó viszony a dolgok és folyamatok típusainak egyedítését végzi el a beszélőtársak figyelemirányításán, pillanatnyi tudástartományán belül. A főnévvel jelölt dolgok egyedítését a határozottság vagy határozatlanság, a szám, valamint a birtokos személyjel fejezi ki. A dolgok egyedítéséhez hozzájárulnak a melléknévek, amelyek jelzőként a megnevezett dolgok valamely belső vagy hozzárendelt tulajdonságát emelik ki.

Babits *Messze... messze...* című versében a főnevek nem felelnek meg a fent összefoglalt magyar grammatikai sémáknak és konvencióknak, sem alaki, sem szemantikai szempontból. A versbeli főnevek azonban nem „magukban” állnak, azaz nem egyszerű szavak mintegy véletlenszerűen odavetve vagy felsorolva. A *Messze... messze...* főnevei erősen eltérnek a gyakori mindennapi mintáktól, ezért megértésük nagyobb mentális erőfeszítést kíván, a megszokottnál feltűnőbbek, nagyobb hatást keltenek. Az alábbi tényezők váltanak, válhatnak ki hatást a vers befogadójából.

¹⁷ Vö. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*, ed. Frank BRISARD, Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 2002; Frank BRISARD, *Grounding = The Routledge handbook of cognitive linguistics*, eds. Xu WEN – John R. TAYLOR, Routledge, New York / London, 2021, 344–358; TOLCSVAI NAGY, *Jelentéstan*, 301–306.

Ezek a főnevek gyakran egyes számban, máskor többes állnak. A számosság itt nem számszerűséget jelöl, sokkal inkább a főnevek által megnevezett dolgok egyedítésének, episztemikus lehorgonyzásának a felfüggesztésében játszik szerepet, azt jelöli, hogy a megnevezett dolog a kategória bármelyik tagja lehet. A *Görögbonkezd*tű szakasz negyedik sorában ezt lehet olvasni: „Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár.” A dologmegnevezések grammatikai alakja alapján nem tudható, vajon hány pásztorról van szó: az összesről, vagy néhányról. Egyetlen fenyő idéződik fel, vagy esetleg több, és ha egy, akkor melyik? A grammatikai alak nyitva hagyja a megértési lehetőségeket.

Az egyedítés felfüggesztésének másik eljárása nyomán a szóba hozott főnevek többnyire névelőtlenek, a határozottság nincsen jelölve rajtuk. A versbeli beszélő úgy említi meg ezeket a dolgokat, mintha nem tudná, hogy melyikről, melyik példányokról tesz említést. Vagy nem akar megjelölni példányokat. Az egyedítésnek és lehorgonyzásnak ez a hiánya az egyértelműsége törekvés felfüggesztését eredményezi: sem a beszélő, sem a befogadó nem tudhatja azonosítani a főnévvel megnevezett példányokat. A *nyáj*, a *fenyő* lehet bármelyik nyáj vagy fenyő, az adott kategória bármelyik példánya felidéződhet, ennek azonosításához azonban nincsen kontextuális vezető. Sőt a *nyáj*, a *fenyő* állhat a *nyáj* vagy *fenyő* teljes kategóriájának képviselőjében, a kategória (és nem a példány) megnevezéseként, anélkül, hogy annak valamely példányát a főnév kijelölné.

A látszólag iskolás nyelvtani elemzés azt mutatja, hogy a vers főnevei nincsenek lehorgonyozva. A beszélő nem azonosítja, nem egyedíti a megnevezett dolgokat, nyitva hagyja azok ontikus státusát. A befogadó nem kap közvetlen kontextust a dolgok elhelyezéséhez, nem tudja azokat a beszélő nézőpontjához mérni, mert ez a nézőpont itt nincsen megkonstruálva, a beszélő nem jelenik meg a szövegben, csak az utolsó versszakban (jóllehet ott visszacsatoló hatással). A megnevezett dolgok megértési keretét az országnév körvonalazza, de az is viszonylag lazán. Az országnév, miképpen minden tulajdonnév, alapbeállítás szerint határozott, tehát eleve le van horgonyozva, a beszélők azonosítani tudják. A *Messze... messze...* országnevei azonban alakilag megegyeznek a versszöveg lehorgonyzatlan főneveivel: névelő és melléknév nélkül magukban állnak, nem kapcsolódnak kimondott ígéhez.

A Babits-vers főnevei prototipikus fizikai tárgyak konceptusát aktiválják határozott névelő nélkül, egyes vagy többes számban. Ezáltal a prototípushatások szerint felépült kategóriában több, de nem specifikált példányt neveznek meg, vagy egy prototipikusát, amely esetleg csupán mentális reprezentációként létezik, tényleges dologként nem. E jelentéstani eljárás az ilyen főnevek gyakori nominális versbeli előfordulásával együtt a főnevekre, a főnevek jelentésszerkezetére irányuló szokatlanul nagy figyelmet eredményezi, így a kategórián belüli meghatározatlanság és az episztemikus lehorgonyzás hiánya a megismerés lehetőségének kétségbe vonását, elbizonytalanítását jelezheti.

A versbeli főnevek hétköznapi használatú szavak, általában alapszintű kategóriákat neveznek meg.¹⁸ Ez az a megismerési szint, amit a világban való tájékozódás és a nyelvsajátítás során a leghamarább megtanul a beszélő ember, itt érzékeli a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot), ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés, a leggyorsabb azonosítás és a legtöbb kategóriatulajdonság. A *Messze... messze...* főnevei kulturálisan és a nyelvi változatosság szempontjából a lehető legsemlegesebb lexikai elemek, a megnevezett dolgokat a legáltalánosabb nézőpontból idézik fel, további tartalmi jellemzés nélkül (például a *kutya* főnév az *állat, kutya, német juhász* szóhálózatban). A Babits-versben alapszintű kategóriát neveznek meg többek között az alábbi főnevek: *szökőkút, zerge, bérc, jégmező, város, kastély, park*. Ez az eljárás erősíti a kategoriális bizonytalanságot, mert homogenizálja a megnevezett dolog kategóriáját, elfedi annak belső tagoltságát, és háttérbe szorítja a dolog bármilyen lehetséges egyediségét, összhangban az episztemikus lehoronyzás hiányával.

A *Messze... messze...* főneveinek csak egy részét bővíti melléknév. Ezek a mellékek az adott főnevek által megnevezett dolgok valamely alaptulajdonságát emelik ki, például színüket, korukat, állagukat, méretüket, tehát közvetlenül észlelhető jellemzőket, minden további részletezés és elvontság nélkül: *göndör fellegek, sötét ég, sötétzöld völgyek, ó kutak, hizott polgárok, szűk utak, nagy fák*. Egy főnévhez egy melléknév járul, egy tulajdonság emelődik ki, több nem, egyfajta zárt, definitív jelleget adva a jelzős főnévi szerkezet jelentésének. A melléknév segíti a főnévvel jelölt dolog azonosíthatóságát, egyedítését, a versbeli mellékek azonban sztereotip tulajdonságokat neveznek meg, az egyedítést alacsony szinten végzik. Mindez ismét inkább a kategórián belüli példány esetlegességét jelzi, vagy az általánosítás elnagyoltságát, a látszólag látványos és könnyű befogadhatóság felszíne mögött. A jelző nélküli egyszerű főnévi megnevezés tovább nyomatékosítja a főnevek specifikálatlan jellegét. A jelző nélküli főnév is kontextuális kötöttség nélkül indít meg megértést.

A *Messze... messze...* főnevei nem egyszerű szavak, nem valamely taxonómia elemei (mint egy bevásárlólista vagy ételrecept listatagjai). Ezek a főnevek szemantikai és szintaktikai funkciókat is betöltenek e vers szövegében. A *Messze... messze...* főneveit elemi mondatokként értheti a befogadó.¹⁹ Ebben az esetben ezek a főnevek nominatívuszi alakúak. A nominatívuszi eset a magyarban jelöletlen, azaz nincs testes jelölője. A nominatívus az alapesetben alanyt jelöl a magyar mondatban, ige bővítmenyeként. Itt azonban nincsen explicit ige, a főnevek által megnevezett entitások

¹⁸ Eleanor ROSCH, *Human Categorization = Studies in Cross-Cultural Psychology*, Vol. I., ed. Neil WARREN, Academic Press, London, 1977, 1–49; John R. TAYLOR, *Linguistic categorization*, Oxford University Press, Oxford, 1995, 46–51.

¹⁹ A *Messze... messze...* elemi szerkezeteit több magyar szakos egyetemi kurzuson megvitattuk az ELTE-n. Az egyik kérdést a vers szerkezeti egységeiről fogalmaztuk meg, azokról az egységekről, amelyek hangsúlyformájukban, jelentésükben, alaki szerkezetükben és íráskéjükben elkülönülnek a többi hasonló egységtől, ekképp: mondatok-e ezek a sorok? A hallgatók többsége igennel felelt a kérdésre.

dologként nem irányulnak más dologra, és rájuk sem irányul semmi történés. A *Messze... messze...* elemi dologmegnevezései végső soron explicit ige hiányában is elemi mondatok, amelyek a megnevezett dolgok létezését, meglétét fejezik ki: „fenyő van Görögthonban”; „nyáj van Görögthonban”. A magyarban az E/3. létige alakilag implicit és hangsúlytalan marad, amikor valaminek a pusztta meglétét fejezi ki. A *Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár* sor nem „hiányos” mondat, mert a főnevekkel jelölt dolgok a versszöveg szerint létező dolgok, azaz létezőként jelennek meg a versben, de minden további részletezés, fogalmi kidolgozás nélkül. A kilenc versszakban egyébként összesen hét ige található. Ezek is főleg passzív igék (*nyújt, mereng, lanyhul, fölbuzog, füstölög, hull, láthatom*). A 3–6. versszakban egyetlen explikált ige sincs. Mindez jól illeszkedik az implicit létige szintaktikai és szemantikai jellemzőihez.

A főnevek a meglétet, a dolog létezését kifejező szerkezetben az impliciten erősen a háttérben maradó létige bővítményeként értelmezhetők. Ha felismerhető azonosítható szemantikai szerep (tematikus szerep) ezekben a szerkezetekben (a létezés kifejező implicit struktúrában), akkor az a téma szerep: a megnevezett dolog egy folyamat passzívan jelen lévő szereplője, amely pusztán létezik, valahol van, valamilyen minőséget mutat, állapotváltozás nélkül.²⁰

A *Messze... messze...* főnt bemutatott grammatikája kiemeli a főnevek által megnevezett dolgokat ontikus ismereti környezetükből és megszokott nyelvi környezetükből, amely környezetben ezekkel a dolgokkal valami mindig történik – itt nem történik semmi a dolgokkal, azon kívül, hogy vannak. Ez a konstruálási mód elbizonytalanított ontológiai keretet ad a dolgoknak, éppen a lehorgonyzatlanság miatt. Az egyedítéstől távolodva ugyanakkor nem generikus kijelentések olvashatók a versben (például *léteznek pásztorok*).

Babits poétikai eljárása egyedi módon viszonyul a dolog dologszerűségéhez. A vers felsoroló jellege befolyásolja a megértést: a dologmegnevezések egymásra következőzése és annak versritmusbeli kötöttsége nem ad sok lehetőséget az egyes megnevezett dolgok mélyebb feldolgozó megértésére. Azok mintegy felvillannak a maguk tárgyi jellegében, a fizikai tárgy észlelhető tulajdonságaiban, például a körvonal és alak, az anyag, a szín megismerő tartományaiban, tárgyaként egymás után, a kezdő fogalomhoz, az országnévhez kapcsolva.

A dolog dologszerűsége (miképp Van Gogh parasztcipője) jelenik meg a maga közvetlenségében, a szóba hozás az essentia és az existentia, a dologszerűség és a meglét megmutatása felé irányul, amikor a létezőt a beszélő kilépteti el-nem-rejtettségébe.²¹ Ez az el-nem-rejtettség, a létező igazsága azonban úgy lép működésbe, hogy rögtön kétségbe vonódik, magával a lehorgonyzatlan és egyúttal nem kategoriális jelleggel. A kétségbe vonás nyíltan megfogalmazódik a vers záró versszakának szubjektívizált paradoxonával:

²⁰ LANGACKER, *Cognitive Grammar*, 370; IMRÉNYI, *Az elemi mondat*, 688.

²¹ HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, 38.

[...]
 Ó mennyi város, mennyi nép,
 Ó mennyi messze szép vidék!
 Rabsorsom milyen mostoha,
 hogy *mind* nem láthatom soha!

A teljes eddigi vers a létező dolgok pillanatnyi látványát idézi fel, a lehorgonyzatlansággal mintegy végtelenítve és erre válaszul a visszacsatolásban a láthatóságot, a megismerhetőséget vonja kétségbe, a beszélő személyes nézőpontjából. A *Messze... messze...* dologmegnevezései együtt, országokként és a teljes versben valójában sztereotípiák, képeslapok átlagos képei, a lehorgonyzás felfüggesztése révén a felületet érintő pillantás mozzanatai. Ez a poétikai eljárás lehet az impresszionista hatás kezdeményezője is, miközben a sztereotip jellegre utalva (ön)iróniaként is funkcionálhat: vajon azt nem látja a beszélő, amit megelőzően láttat?

4. Az ismétlésben felszámolódo jelentés

Babits Mihály a *Fekete országban* az ismétlés egy kivételes változatát valósítja meg. A *fekete* melléknév folytonos kimondásával a hangzásformát helyezi végletesen a figyelem előtérébe, a szó érthetőségét a befogadói megértés határhelyzetébe víve. Az ismétlés révén egyrészt a világ sokféle dolgai belesimulnak a fekete sötét és átláthatatlan színébe, a nem-érzékelhetőségbe, másrészt az ismétlés révén a *fekete* melléknév hangzásformája és írásképe kerül előtérbe, a szó jelentése fokozatosan elvész.

Fekete ország

Fekete országot álmodtam én,
 ahol minden fekete volt,
 minden fekete, de nem csak kívül:
 csontig, velőig fekete,
 fekete,
 fekete, fekete, fekete.
 Fekete ég és fekete tenger,
 fekete fák és fekete ház,
 fekete állat, fekete ember,
 fekete öröm, fekete gyász,
 fekete érc és fekete kő és
 fekete föld és fekete fák,
 fekete férfi, fekete nő és
 fekete, fekete, fekete világ.
 [...]
 nézd a fű magját, nézd a fa makkját,

gerle tojását, csíragolyót,
 fekete, fekete, fekete
 fekete kelme s fekete elme,
 fekete arc és fekete gond,
 fekete ér és fekete vér és
 fekete velő és fekete csont.
 Más szín a napfény vendég-máza,
 a nap a színek piktora mind:
 fekete *bellül* a földnek váza,
 nem a fény festi a fekete szint
 karcsu sugárecsetével
 nem:
 fekete az anyag rejtett lelke,
 jaj,
 fekete, fekete, fekete.

A *Fekete országban* a beszélő álmod el. Az álom elbeszélése drámai monológban történik. A versben megszólaló látomást formál meg, az imaginárius (majdnem) közvetlen, poétikailag rendezett verbalizálásával. A képzeleti jelleget az ismétlődő felsorolás jeleníti meg, a *fekete* jelzővel minősített dologmegnevezések egyszerre elkülönülő és egymásra ható folyamata és a világ dolgainak egyetlen színre visszavezetése.

A versben a felsorolás és az ismétlés elemi mentális és nyelvi cselekvésként valósul meg. Ebben a poétikai megformálásban először a fokozás érvényesül a dinamikus ritmus által, azután a végtelenülő látszólagos monotónia vált ki hatást. A vers elemi szintaktikai egységeinek, a jelzős főneveknek az egymásra következő sora mindig újra visszacsatol a *fekete* melléknévvel az előző szövegrészekhez, utána tovább lép a következő dologmegnevezéssel. A dinamikus szövegfolyamatban a felsorolás fokozatosan elfedi a kezdő mondat igei tartalmát, amely a létezést, a dolgok egyszerű meglétét mondja ki, és mást nem: „minden fekete volt”.²²

A ritmikusan ismétlődő jelzős főnevek a nyelvi kifejezések mediális jellemzőire irányítják a befogadói figyelmet, mintegy unipoláris egységekként érekelhetővé téve azokat. A hangzás szerint unipoláris nyelvi egység a hangzásszerkezetével válik a közlés részévé úgy, hogy adott alakjában csak a hangzásszerkezet érvényesül, a szemantikai pólusa nem.²³ Unipoláris nyelvi egység például a szótag, a hangzó beszéd alapegysége.²⁴ A *Fekete országban* a *fekete* melléknév válik fokozatosan unipoláris egységgé.

Másrészt az azonos jelzőjű, de cserélődő főnevek szemantikája az egymásra következők szemantikai összjátékával emergensen új, az egységekből nem következő

²² Kiemelés tőlem: T. N. G.

²³ LANGACKER, *Cognitive Grammar*... 175.

²⁴ MARKÓ Alexandra, *Hangtan = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017, 83, 194–198.

értelmet hoz létre, a meg nem ismerhetőség tapasztalását. Ha minden dolog fekete, akkor a dolgok nem érzékelhetők vizuálisan fekete voltak miatt, és ha mind egyforma színűek, akkor nem különböznek a megismerő számára, meg nem ismerhetőségükben létezőként felszámolódnak.

A vers központi értelmi, szemantikai összetevője a *fekete* melléknév, amely különböző dolgokat megnevező főnevek látszólag azonos jelentésű jelzője. A melléknév általános funkciója szerint a jelzett dolog valamely tulajdonságát emeli ki.²⁵ A *Fekete országban* a jelzős nyelvi egységek a felsorolásban egymásra hatnak, és egymást értelmezik. A megnevezett dolgok sokfélék, a világ legkülönbözőbb dolgai: fizikai tárgyak, események, elvont dolgok, mintha a világ dolgainak kimerítő taxonómiáját adná a szöveg. Mindegyik megnevezett dolog egyetlen kiemelt tulajdonsága a fekete szín. A dolgok sokfélesége miatt a vers homogenizáló beszédmódja ellenére vagy éppen azzal együtt sokféle fekete szín idéződhetne föl. Mégsem ez történik, a fekete az átláthatatlansága révén elfedi a sokféleséget.

A teljes vers mediális összetevőinek rendszerében az elemi *fekete* + főnév szerkezet folyamatos ismétlése a meghatározó tényező. A *fekete* + főnév szerkezet szabályos ritmusban ismétlődik, zenei és értelmi szerialitást és szekvencialitást eredményezve, a szerkezet sokszoros kimondásával, a *fekete* melléknévnek harminchat sorban negyvenöt említésével. A vers sorainak egymásra következésében egy ideig a *fekete* melléknév + főnév hangzási és szemantikai egységben ismétlődik, egyszerre a maga egyediségében és séma voltában (a melléknév + főnév archetipikus nyelvi struktúra). A látomásos monológ egy pontján végül a pusztas melléknév önállóul, főnévvé alakul, dologjelölővé:

[...]
nézd a fű magját, nézd a fa makkját,
gerle tojását, csíragolyót,
fekete, fekete, fekete,
[...]

A *fekete* melléknév leválasztódik az általa minősített főnevekről, már nincsenek dologjelölő főnevek, csak a szín marad, mint dologszerű szubsztancia. A *fekete* melléknév valamit szimbolizál, de ez a valami nincs kidolgozva, nincs szemantikai tartalma, a szimbolikus jellege üressé válik, dologszerű üres pusztas tulajdonsággá a befogadói képzeleti szimulációs műveletsorban.

Amint a *fekete* melléknév a felsorolásban, az ismétlésben fokozatosan elveszti jelentését, a bipoláris konvencionális szerkezetből unipoláris egység lesz, amely így is megőrzi nyelvi jellegét. Tudható, hogy a vers szövegét ember mondja, emberi beszédként hangzik. Felismerhető fonológiai és fonetikai szerkezete, mintázata van: szóként, azaz a magyar szó sémájának, pontosabban egy magyar szónak, egy három

²⁵ TOLCSVAI NAGY, *Jelentéstan*, 362–366.

nyílt szótagos szónak megfelelő fonológiai struktúráként, ennek a sémájaként válik észlelhetővé és így feldolgozhatóvá. A *fekete* melléknév hangzásszerkezetként fonotaktikai sémának felel meg, amely unipoláris egység esetében is mintaként (a dinamikus feldolgozó művelet begyakorlott csomagjaként) működik.²⁶

A *fekete* melléknév egyetlen fonológiai egység, jól körülhatárolva, a közvetlen ismétlésben is felismerhetők a hangzásszerkezet határai. Szótagok hallhatók benne, ezek nyílt szótagok (a CV szerkezet az uralkodó), a szótag magja (nukleusza) e szótagok utolsó eleme, a szótagok magánhangzóra végződnek, nem mássalhangzóra, a zárlatuk üres. Feltűnőség és dallamszerkezet (intonáció) szerint ereszkedő, szünet van előtte, az általa jelzett főnév viszont vele egyetlen fonológiai egységben következik utána. A *fekete* melléknévnek önállóan is ritmusa van, ez triolajlegű, amelyre a költemény verselése rá is játszik. A *fekete* melléknév magas hangrendű, mintegy „ellentétben a tartalmával”.²⁷

A *fekete* melléknév jelzett mértékű gyakorisága és feltűnősége miatt ki kell emelni a hangzó beszéd testi megvalósulását és tapasztalását. A beszéd során létrehozott hangjelenségek egyes testrészek meghatározott mozgásai révén jönnek létre, az artikuláció, vagyis a kontrollált hangképzés műveleteiben, így elemi testi tapasztalat a hangszálak rezgése vagy „a beszéd alapvető motorikus építőköve az állkapocs nyitódó-záródó ciklusa”.²⁸ Ezt a testi tevékenységet a pillanatnyi beszélő közvetlenül érzékeli. A hangképzés az adott nyelv (esetünkben a magyar) hangzásbeli változatosságával történik. Az ismétlés, kivált a gyakori, előtérbe helyezi a hangzás azonossága mellett a hangzás létrehozásának ismétlődését is, ugyanannak a testi műveletnek a folytonos végrehajtását. Mivel a beszélőnek és a hallgatónak egyszerre perceptuális és mentális, (azaz pszichoakusztikai) képzete van a hangjelenségekről (a beszélő hallja saját beszédét), az ismételt hangképzés ezt a képzetet profilálja, a mindennapi kommunikáció funkcionális (főképp szemantikai és társas) tényezőit háttérbe helyezve. A néma olvasás is jár(hat) belső hallásból eredő akusztikus élménnyel, amelyhez a *Fekete ország* szóismétlései esetében is hozzátartoznak az intonációs sémák (prozódia, dallam, hangszínezet). Az olvasó az olvasás folyamatában szituációs szimulációval felidéz(het)i a saját beszéd közvetlen akusztikai eredetű testi tapasztalatát.²⁹ A vers ritmusának alapja a „két ötösből álló magyaros tízes”, amely a Nemes Nagy-féle értelmezésben az „ellenállhatatlan főrítmus” egyik dinamikus mozgatója. A „ravasz variációs technika, a gyorsnak és a lassabbnak, a hangosnak és a halkabbnak, a parlandónak és az ariosónak a váltogatása”³⁰ valóban kivételesen és folyamatosan újraérti a *fekete* melléknév monotonóját. Ez a szabályozott

²⁶ Ronald W. LANGACKER, 2007. *Cognitive Grammar = The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, eds. Dirk GEERAERTS – Hubert CUYCKENS, Oxford University Press, Oxford, 445–446.

²⁷ NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról*, Magvető, Budapest, 1984, 65.

²⁸ MARKÓ, *Hangtan*, 78–81.

²⁹ Vö. Lawrence W. BARSALOU, Situated simulation in the human conceptual system, *Language and Cognitive Processes* 2003/5–6, 513–562.

³⁰ NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő*, 67.

lendület (amelyet belső rímek és alliterációk erősítenek) azonban a vers zárásában a *fekete* melléknév háromszori egyszerű ismétlésével a végtelenített üresbe fut.

E ponton lehet visszakérdezni a vers központi nyelvi elemének, a *fekete* melléknévnek a szemantikájára.

Az ismétlés révén üressé váló dologtulajdonság mint maradék tartalom, a *fekete* melléknév ismert fonológiai sémájával együtt, a befogadási folyamatban alakuló nyelvi elemként válik felfoghatóvá, úgy, hogy marad valami a konvencionális begyakorolt tudás nyomaként a megértési kísérletben.

A *fekete* melléknév a nem látható, a részletek nélküli, sötét látványt és környezetet idézi fel. A fekete a részleteiben nem észlelhető, a fekete elvontabban a meg nem ismerhető. Tapasztalat, amelyről a tapasztaló tud, de azt is tudja, hogy nem tudja, mit tapasztal. A Babits-vers a tapasztalat e határhelyzetét hozza a figyelem előterébe.

A vers előrehaladó dinamikája, abban a *fekete* érthetősége folyamatosan alakul, az általa kidolgozott főnevekkel és a velük jelölt dolgokkal viszonyban. Itt a szóba kerülő dolgok, a világ humán értelemmel befogható dolgai említődnek, látszólag véletlenszerű felsorolásban. Ez a taxonómia a megismerés tartományait a dolgok megnevezésével hozza játékba, a megismerés belső feszültségeinek jelzésével. A dolgok és azok tágabb ismereti tartományai (például velő, csont az emberi test kategóriáján belül) asszociációs párokba, ellentétekbe rendeződnek például az élő-élettelen, kicsi-nagy, külső-belső, esetleges-lényegi összefüggésekben.

Az ismétlés visszacsatoló műveleteiben az ismételt melléknév színjelölő tartalma fokozatosan átalakul. Szemantikai tartalma kitágul, a sötétség, a kiismerhetetlenség válik uralkodóvá a színélmény helyett. Ebben a befogadói folyamatban döntővé válik a fizikai és élő testek és a közöttük lévő különbség felszámolódása, az érzéki és szellemi tájékozódás fokozatos megszűnése, a sötétségbe zártság egyre tragikusabb felismerése, a korábbi megismert világbeli dolgok felidézésével, azok elvesztésének folyamatában. A *res extensa* és a *res cogitans* közötti különbség kezd elmosódni, a *res extensa* felé eltolódni.

Nemes Nagy Ágnes értelmezésében a *Fekete ország* egyetlen állókép dinamikus bemutatása.³¹ A Nemes Nagy által említett „mozgásos energia” inkább a dolgok megismerhetőségének alakulását, méghozzá a megismerés elérhetetlenségének fokozatos kialakulását jeleníti meg a melléknév változatlan ismétlésével és az általa jelzett főnév egyedi (esetleges) dologjelölésének a belső feszültségével.

A *Fekete országban* a kéznél levő dolgok ontikus jellege az előrehaladás dinamikájában fokozatosan ontológiaiává válik. A vers egyes sorai külön is kiemelik ezt az alakulást: a „fekete kelme és fekete elme” sorban az anyag és a szellem nem szemben áll valamilyen transzcendens dichotómiában, hanem azonos státusba kerül, a humán szubjektum, a *Dasein* azonos helyre kerül az objektummal, az emberi test és részei tárgyasulnak, a különbség felszámolódik.

³¹ NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő*, 67.

Érdemes emlékeztetni arra, hogy a vers a *Levelek Iris koszorújából* című, tudatosan szerkesztett kötetben jelent meg. A cím által felidézett teljes színvilág egy pontján a *Fekete országban* a színek beleolvadnak a feketébe, a kéznél levő dolgok eltűnnek ebben a feketében.

A fentiek értelmében mégis föltehető a kérdés: vajon marad-e bármilyen fogalmi, szemantikai tartalma a *fekete* melléknévnek a vers végére, vagy emberi beszéd egysége, a hangzása és a lezáratlan ismétlő monotonája a megismerni törekvő megismerő kudarcát jelzi. A fekete szín a sötét, a nem látható, vagyis a meg nem ismerhető észlelési közege. Az ismételt *fekete* a kiüresedett nyelvi jel jele, a kifejezés szóként vagy emberi nyelvi megszólalásként felismerhető, de a bipoláris szimbolikus szerkezet (alak és jelentés szimbolikus viszonyon alapuló párja) szemantikai pólusa üres marad. Az üres hely ott marad, a befogadó tudhat erről az üres helyről, amelynek révén a jelentés nélküli megszólalás végső tapasztalatra utal: a világ nem ismerhető meg.

Az itteni poétikai elemzés csak utalhat Babits korai költészetének egzisztenciális vonatkozásaira, a semmi körvonalazódó kérdésére. A *Fekete országban* a fekete dolog (a fekete dolgok sokasága és együttese) megismerhetetlen marad, csak létezésükről lehet tudni. Ez a jelentésnélküliség a létezőre, a létezőkre terjed ki, olyan dolgokra, amelyek léteznek. A lét e mögött a háttérben marad, elfedve, megközelíthetetlenül.

A *Fekete ország* a kiüresedett, jelentés nélküli látomásos beszéd paradoxona. Az emberi beszédétől az értelem várható el, a vers azonban ezt önmagába visszafordítja: az értelmes beszéd a beszéd kiüresedésében, az értelem elvesztésében végződik, miközben a versbeszéd mediális alakulása mégis ezt a kiüresedést értelmes beszédként teszi hozzáférhetővé. A *Fekete ország* a benne-lét, a világban-benne-lét elvesztésének folyamatát jeleníti meg a nyelv mediális jellegének előtérbe kerülésével, ahogy a nyelv unipoláris oldala válik uralkodóvá, „beszélve” és a semmi felé közelítve, de azt teljesen el nem érve.

A vers szoros ritmusa és az ismétlések szabályos egymásra következése együttesen feledtethetik a befogadóval a beszéd indító modalitását: a beszélő álmodot mond el. Ez az álom képzeleti, a formátlan nem tudatos gomolygása, de valós alappal.³²

A vers személytelenítő és deszemantizáló beszédmódja végül nem ebbe az ürességbe, a nyelvben tárgyiasított ürességbe fut ki véglegesen. A versbeli beszélő egyes szám első személyben szólal meg az első sorban (a személyes névmás hangsúlyos ki-mondásával). Ez a beszédmód átalakul, az álom elbeszélése drámai monológban folytatódik, amelynek során maga a beszéd személytelenné válik a felsorolásban (ebbe beletartozik a későbbi második személyű aposztrófikus igealak). A vers végén azonban egy szubjektívizációs mozzanatban visszatér a beszélő:

³² Vö. Wolfgang Iser, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Budapest, 2001, különösen 21–43.

[...]
 fekete az anyag rejtett lelke,
 jaj,
 fekete, fekete, fekete.

A *jaj* ismeretet vagy cselekvést nem közlő érzelm kifejező felkiáltás, egyszavas mondat, amely nincs időben lehorgonyozva, és a kifejezett érzellemmel kapcsolatos esemény általában másik tagmondatban tényként fejeződik ki. „Az érzelmet előtérbe állító szerkezet nem tagadható, nem kérdezhető, nem feltételezhető.”³³ Ebben a *jaj* felkiáltásban nincs jelölt egyes szám első személy, de a humán nézőpont egyértelmű. A *jaj* a gyarlóság, a végesség fájdalmas felismerése, a félelem áttétel nélküli artikulációja, amely érzelmi tartalma miatt személyes. Ez a személyesség azonban nem közvetlenül jelölődik, hanem az érzelem szubjektivizált kifejezéseként.

A szubjektivizáció a beszélő attitűdjének, hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett, bennfoglalt kifejezése egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a beszélő a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált szereplőjévé válna.³⁴ A szubjektivizációban a beszélő önmagára irányuló figyelmének (önreferencia, önazonosítás) teljes hiánya jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, vagyis objektivizált. A *Fekete ország* utolsó előtti sorában a szubjektivizált *jaj* a beszélő megnevezése (önjelölése) nélkül is személyessé teszi az értelmi kiüresedést. A vers nézőpontoszerkezete itt alapvetően megváltozik, tárgyiasból személyesre vált, de csak egy pillanatra, a *fekete* kiüresítő felsorolásának önmagába visszatérő, és egyúttal végtelenített ritmusában. Ez a szubjektivizáló mozzanat olyan érthetőségi horizontot nyit meg, amely következhet a megelőző részekből, de túl is lép azon.

A sötétség, a fénynélküliség archetipikus élménye és jelképe uralkodik végső soron a versen, a formátlan, a kaotikus, az ősfoma, amelyből a világot Isten teremtette. A sötét a gonosz helye, az élettelen, a holtak birodalma, a pokol, egyúttal a nem tudás, a bizonytalanság. Ezzel szemben a fény az isteni, a nem anyagi, a jó, az élet, az ég, a nap. Ennek ősi felismerését nyilvánítja ki János evangéliuma, annak kezdő része. Az éj eszkatologikus várakozás a fényre, világosságra (1Móz 1.3, Jn 1.4). A *Fekete országban* azonban nem érvényesül ez a várakozás, a *jaj* ezt a lehetőséget lezárja. A fény nélküli világ meg nem ismerhetősége bizonytalanságot eredményez, kétséget a teremtésben: lett-e világosság. A szubjektivizált *jaj* közvetlen, ösztönös, érzelmi válasz a meg nem ismerhetőségre, egyúttal a meg nem ismerhetőségből eredő kétely riasztó voltának reflexiója: hol van a fény, van-e fény? Ezzel a mozzanattal a vers beszélője visszahozza a megértést kereső véges emberi nézőpontot, de csak

³³ KUGLER Nóra, *Mondattan. A mondattípusok részletes tárgyalása = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017, 790–791.

³⁴ Ronald W. LANGACKER, *Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes = Subjectification. Various paths to subjectivity*, eds. Angeliki ATHANASIADOU, Costas CANAKIS, Bert CORNILLIE, Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 2006, 17–40; TOLCSVAI NAGY, *Jelentés*, 306–310.

egy pillanatra. Azt a vers végén végtelenített, és szemantikailag végleg kiürült *fekete* mondása felülírja, maga az álom látomása azonban fennmarad a sötétség és a világság küzdelme nélkül. A *Fekete ország* beszélője lehet keresztény, gnosztikus, akár pogány.

5. A dekontextualizált mozgás nyelvi közvetlensége

Harmadik példaként az igés szerkezetek egy különleges poétikai megvalósítását érdemes közelebbről szemügyre venni a *Mozgófénykép* című versben, amelyet szintén a *Levelek Iris koszorújából* című kötetében helyezett el Babits. Ez a vers ismét drámai monológ, ezúttal a mozi élményének lírai leképezése. A *Mozgófénykép* több poétikai eljárást dolgoz egybe, párhuzamosan, egymás hatását erősítve. A játékfilm kortárs újítását, annak temporális és vágástechnikai dinamikáját egyesíti a klasszikus görög tragédiák sorstörténetével a leányszöktetés elbeszélésében. Ettől elválaszthatatlanul a vers hosszú sorokból álló szabadversként és időmértékes verselésben is mondható. A versbeli megszólaló elbeszéli, mintegy a nézőtérrel közvetíti a filmvásznon látható történetet, miközben megjegyzéseket tesz a vetítés körülményeire és a film mediális jellemzőire a nézőtérrel mellette ülő társának (többek között a látvány perspektíválására és az egyes jelenetek közötti váltásokra, valamint kiemelten a címben is hangsúlyozott mozgásokra, azok gyorsaságára, a gépkocsik haladásának jellemzőire). A versbeli beszélő egyrésztől neologizmusokkal nevezi meg a vetítés és a vetített történet egyes elemeit (*fénylegező 'vetítővászon', fellegkaparó 'felhőkarcoló', villanymécses 'villanylámpa', telefonoz*), másrészt nyelvjárási elemeket is alkalmazva említi a történet egyes mozzanatait (*A komorna kimén; ótomobil; legény a lányt szöktető fiatal*).

A vers a kettős elbeszélés dinamikáját több nyelvi eljárással teszi érzékelhetővé. A mondatok többnyire feltűnően rövidek, a film jeleneteinek időbeli rövidségét és a látható cselekvések intenzitását ikonikusan leképezve. Ilyen például a milliomos apa és a leányszöktető titkár között lezajló jelenet elbeszélése szinte csak igékkel: „Titkára előtte. Beszélni akar vele. Várja. Magára marad. Beszél neki.” Más esetben éppen az ige nélküli, felkiáltásjellegű elemi mondatok érzékeltetik a nagyfokú dinamikát, a gyors váltásokat és ezáltal a feszültséget, például a szöktetés felfedezését: „Vádat sug a létra. Mi volt az? Utánok! A gép! Tova!” A dinamikát, a lendületet a kettős verselés jelentős mértékben támogatja.

A *Mozgófénykép* szövegében a gyors, elemi mozgás mediális érzékeltetésében az igéknek kiemelt szerepe van, főképp a vers utolsó harmadában, a szerelmi tragédia végkifejletében. A Babits-féle itt alkalmazott eljárás vizsgálatához előbb az ige fontos szemantikai jellemzőit érdemes felidézni.

A világban tapasztalt jelenségek egy archetipikus kategóriája az emberi megismerésben a folyamat (másképp: esemény) kategóriája. A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. A nyelvi feldolgozás során viszonyba hozott dolgok időben kerülnek kapcsolatba egymással. Az idő itt a folyamatot

kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. A pillanatnyi állapot (most-pont) például a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Az ige jelentésében ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás.³⁵ Az ige jelentésében a kifejezett folyamat időbelisége, a pillanatnyi állapotok egymást követő sora inherens, tehát eleve az igehez tartozó időbeliség, határolatlan vagy határolt időtartam. Az ige inherens időbelisége rövidebb vagy hosszabb időtartamként minden ige jelentésének része. Ezt az inherens időbeliséget a jelen, múlt vagy jövő idő deiktikusan lehorgonyozza az adott mondatban és beszédhelyzetben.³⁶ Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg.

Az időben lezajló folyamat dolgokkal, a folyamatban részt vevőkkel kapcsolatos: például egy tárgy mozog, egy személy *megy* valahová, egy személy tesz valamit egy tárggyal. Az ige jelentése relációs szerkezetű: két vagy több résztvevő viszonyának temporális feldolgozása. Ez a viszony a konstruálás eredménye, az emberi megismerés hozza létre. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusan, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. Az ige jelentéséből nem derül ki semmi specifikus a sematikus figurákról, az ige ezért függő szemantikailag. A figurákat szemantikailag független főnevek dolgozzák ki a mondatban, vagyis a függő jelentést a független jelentés specifikálja.

A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusan, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviselőt az ige jelentésében (például *van – valami, valahol, megy – valaki, valahová, kinyit – valaki, valamit*). A figurák egymáshoz és az eseményszerkezethez viszonyulnak, sematikus szemantikai tartalmukat a figura dologfogalmában ezek a viszonyok profilálják. A sematikus figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek az ige jelentésszerkezetében, a közöttük lévő viszonyban aszimmetrikus. Az ige jelentése az egyik résztvevő, az elsődleges figura (a trajektor) és egy vagy több másik résztvevő, a másodlagos figura (a landmark) viszonyának temporális feldolgozása.³⁷

A mondatban az ige és a főnév kompozitumszerkezetként kapcsolódik össze. Az ige és a főnév mondatbeli kapcsolata jelentésükön alapul: mindkettőben van egy olyan alszerkezet, amely sematikusan a másikban is megtalálható. Ez a részleges egyezés adja a mondat konceptuális magjának lényegét. A mondatban az ige és a főnév nem esetlegesen kapcsolódik össze, és nem is pusztán a grammatikai jelölők (például a főnéven az esetragok) hoznak létre grammatika szerkezetet.

Az ige-főnév viszony a mondat kompozitumszerkezetében a két kategória összetett, részletesen kidolgozott jelentésén alapul. Az ige jelentésének egyik részén egy

³⁵ LANGACKER, *Cognitive Grammar*, 108–112; TOLCSVAI NAGY, *Jelentéstan...* 317.

³⁶ LANGACKER, *i. m.*, 108–112; TOLCSVAI NAGY, *i. m.*, 310–312.

³⁷ TOLCSVAI NAGY, *i. m.*, 320–327.

kidolgozási tartomány (fogalmi tér) nyílik meg, amely alkalmas arra, hogy egy főnév részletezze annak tartalmát. A főnév oldaláról a főnév által jelölt dolog fogalmához társuló további fogalmak hálózatából azok az elemek hívódnak elő, amelyek az ige kidolgozási tartományához illeszkednek. Például *A kislány eldobta a labdát* mondatban az állítmány az *eldob valaki valamit* ige. Az *eldob* ige nem specifikálja, hogy mi a *valamit*, sematikus jelentése csak annyit tartalmaz: fizikai tárgy. A *labda* főnév ezt a sematikus tartalmat specifikálja és részletezi. A mondat legfőbb összetevői tehát nem egyszerűen egymás mellé kerülnek, vagy egy logikai szerkezetet töltenek ki, hanem már sematikusán meglévő szemantikai kapcsolódási lehetőségekkel alkotnak mondatstruktúrát, pontosabban a mondaton belül konceptuális magot, egy jelenetet kifejező jelentésszerkezetet.

A *Mozgófénykép* legkülönlegesebb, legegységibb grammatikai és poétikai eljárása az igék és vonzataik alapbeállítás szerinti elemi sémáinak megváltoztatásában mutatkozik meg. A lányszöktetés örök és klasszikus történetének egyik elmaradhatatlan epizódja az üldözés. A *Mozgófénykép*ben a technikai újítás akkori legfrissebb eredményeként az ifjú pár gépkocsin menekül, és a megszóktetett lány milliomos apja is kocsin üldözi őket. A képi mozgást, a gyors látható eseményt (némafilmről van szó) a vers szövege ekképp teszi mediálisan érzékelhetővé:

[...]

S már az öregnek a kocsija csusszan a – csusszan a jól kövezett uton át:
Követi, keresi, hön lesi, nem leli – nem leli lánya nyomát.

[...]

Most oda – lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény.
A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki – jaj bele vad kerekén
loccsan a – csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknek a tó fenekén.

[...]

Az idézett két részletben a mondatok közepesen hosszúak, a kocsik gyors haladását igék idézik föl. Ezek a véges alakú igék grammatikailag kivételes helyzetben jelennek meg: a bővítményeik a szövegmondásának és olvasásának menetében egy-egy pillanatra leválasztódnak a már kimondott igékről, felfüggesztve az elbeszélést és annak verselő ritmusát, kiemelve az igék által kifejezett mozgást.

A felsorolásban vagy a megszakított ige-főnév kapcsolatban az ige magában áll, figurái megnevezése nélkül. Főntebb az ige jelentésének összetevőjeként volt szó az ige függő voltáról: az ige csak sematikus figuráival együtt funkcionál még „magában” is: *megy – valaki valahová*, és nem csupán *megy*. Ez a körülmény általánosnak mondható, legalábbis a finnugor, az indoeurópai és más nyelvekben. Az időbeli eseménynek és azok szereplőinek elválaszthatatlansága az emberi elme megismerési módjaiból ered, mert például térben történő fizikai mozgást csak mozgó fizikai tárgyon tapasztal (elsőként saját testén). Ez az archetipikus tapasztalat sematizálódik a világ dolgainak elméleti feldolgozásában, ekképp az ige temporális folyamatot

kifejező sematikus jelentésszerkezetében is. A beszéd nyelvi kifejezései felől közelítve a kimondott és megértett ige mindig tartalmazza a folyamat szereplőit sematikusán, a dolgokat, amelyek időbeli viszonyban vannak az ige szemantikai konstruálása révén, akkor is, ha ezek a szereplők impliciten maradnak testes jelölők nélkül. Az ige ennek az alapvető tulajdonságnak a révén válik a mondat középponti összetevőjévé.

A *Mozgófénykép* idézett soraival kapcsolatban egy másik magyar (és általános) tényező is figyelmet érdemel. A szövegbeli mondatban a főneveket és az igéket a beszélő episztemikusan lehorgonyozza (erről lásd a *Messze... messze...* vonatkozó leírását fentebb). A főnevek lehorgonyzásának grammatikai jelölője a határozottság és határozatlanság, továbbá az egyes és többes szám. Mindkét jelölő szorosan kapcsolódik a főnévhez. A szám jele a főnévnek fonológiai része. A határozottságot és határozatlanságot jelölő magyar névelő leválaszthatatlan saját főnévről, a névelő és a főnév közé csak melléknévi szerkezet illeszthető be, más nyelvi elem nem.

A *Mozgófénykép* fenti soraiban viszont a megszakítás, a névelő és a főnév jelölt elválasztása történik meg. Ez a példátlan eljárás elsősorban a versbeli névelő előtti ige megértési feltételeit változtatja meg gyökeresen, és csak ezáltal hat a rákövetkező, de halasztott főnév érthetőségére.

Éppen a névelőnek az igéhez kapcsolása eredményez egyedi hatást. Ugyanis a főnévi szerkezet (a nominális) első eleme, a névelő még említődik (*csusszan a*), tehát a szöveg egyértelműen jelzi a teljes mondattani szerkezet megszakadását. Ez a megszakadás felfüggesztés, amely újabb hangsúlyt kap, hiszen a kimondott ige + névelő megismétlődik: *csusszan a – csusszan a*. A felfüggesztés különös erőt kap azért, hogy a megszakítás az ütemhatáron történik, tehát a grammatikailag funkcionális szerkezet megtörése természetes ritmikai határon megy végbe, a feszültséget fokozva. Az ismétlés kiemelten jelzi, hogy a várt bővítmény elmarad, legalább időlegesen. A megértési folyamatban az ige kerül a figyelem középpontjába, majdnem dekontextualizált formában. Az ige bővítményei szöveg szerint és a megértésben is távol kerülnek az igétől, a sematikus figurák a befogadás egy pillanatában nem kapnak kidolgozást. A befogadó várja a figurát kidolgozó főnév (bővítmény) vagy más nyelvi elem megjelenését, intuitív mindennapi nyelvi tudása alapján, és ennek (mint rögtön kiderül, időleges) elmaradása a megformálás módjára irányítja a figyelmét. A várható bővítmény helyett a megszakítás helyén kérdés marad: *az öregnek a kocsija csusszan a – csusszan a – kicsoda? micsoda? hol? miért?* Majd csak a második említés után jön meg a válasz.

A felfüggesztés, a megszakítás önmagában mediális jelenség, a beszéd megszkott folytonosságának a (nem példa nélküli) megakadása történik itt. A mindennapi megakadások azonban többnyire nem bontanak meg nagyon szoros nyelvi egységeket, továbbá a hezitáló beszélő diskurzusjelölőkkel, hangadással jelzi, hogy rögtön folytatja a beszédét.³⁸ A Babits-versben ilyen jelzés nincsen, bár a gondolatjel nem lezáró írásjelként a megakadás mellett a folytatást is jelzi a rá következő rész

³⁸ Vö. Gósy Mária, *Pszicholingvisztika*, Osiris, Budapest, 2005.

felé. A vers gyors dinamikája és a verselés ritmusa is a pillanatnyi megállást és a folytatást egységként érzékelteti, hiszen a megszakítás ütemhatárra esik (mind-egyik esetben), amelyre új ütemet vár a befogadó, és nemcsak az írásképp és a szemantikai vágás miatt.

Még fontosabbnak tűnik azonban az, ami a bővítménye, figurája nélkül maradt igével történik. Fentebb látható volt, hogy az ige nem áll magában, mindig vonzattal együtt érvényes a jelentése, még szemantikusan is, mert folyamat (cselekvés, történet) nincsen résztvevők nélkül. A szemantikai szerkezet a döntő, nem pusztán mondattani szerkezetről van szó. A Babits-vers egyes pontjain ez a szemantikai szerkezet megszakad, mert a szintaktikai szerkezet megszakad, méghozzá a határozott névelő után, vagyis mielőtt az ige valamelyik vonzatát, tehát az egyik szematikus figurát kidolgozó főnévet a versbeli beszélő megnevezné. A figuráitól és az azokat kidolgozó főnévi bővítményektől leválasztott, eredetileg függő ige egy befogadói pillanatra szemantikailag függetlenné válik. A felfüggesztő poétikai eljárás által az ige szematikus jelentésszerkezetében leképezett temporális folyam, az időbeli folyamat, a pillanatnyi állapotok egymásutánja önmagában kerül a befogadó figyelmének előterébe, megértő műveleteinek középpontjába. A teljes versszöveg szaggatottságát, a rövid események drámaiságát a megformáltság különlegessége alapozza meg: az igék szintaktikailag is jelzett módon magukban állnak, függőségük felfüggesztődik, és az ige szemantikai lényege profilálódik, maga az időbeli folyamat a saját eseményszerkezetével, itt mozgástartalmával, míg a vonzatok a befogadói feldolgozás egy pillanatára teljes mértékben háttérbe szorulnak. Ebben az esetben a nyelvi potenciál egy eleme kerül előtérbe, az ige jelentésszerkezetének lehetőségei, egyértelmű szemantikai és alaki, mediális funkcióval.

A magában álló igék szemantikai eredetű hatását (tehát nyelvi potenciáljuk egy lehetséges megvalósulását) támogatja az idézett sorokban ismétlődő igék szemantikai jellege. A *csusszan*, a *loccsan* és a *csobban* hangutánzó és mozzanatos igék. Olyan igék, amelyek hangzásformájukkal az általuk kifejezett eseményt közvetlenül felidézhetővé teszik: gyors, rövid ideig tartó és hangot adó fizikai testi mozgásokról van szó. E mozgásokat a történet szereplői a kocsiban ülve közvetlenül, saját testükkel észlelik, a film nézői pedig szimulációsán átélhetik. A kiemelt igék passzív, okozott mozgást fejeznek ki, amely mozgások nem a mozgó tárgy, különösen nem a kocsiban ülő utasok energiaforrásából vagy akaratából erednek. A hangzási és szemantikai hatás együttesen az elemi fizikai erőknél való kiszolgáltatottság tapasztalatát eredményezi, a kontroll alól elszabadult erő fékezhetetlen, egymást követő gyors és elemi mozgásaiban. Az elemi és pillanatnyi fizikai erőhatás majdnem feldolgozhatatlan jellegét mutatja a *jaj neki – jaj bele* ösztönös felkiáltás (akár az esemény résztvevőitől, akár a szemlélőktől), az alany-állítmány szerkezetben tagolt tárgyszerű leírás helyett: a pillanatnyi és visszafordíthatatlan eseményben már csak erre marad idő.

A *Mozgófénykép* utolsó harmadában az ige kontextuális kidolgozásának további változatait is olvasni lehet. Az alábbi sorban a felfüggesztés mozgásigékkel történik, amely igék a mozgás sebességét és intenzitását tekintve különböznek, bár

a szinonimitás keretén belül: *lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény*. A *jön* ige (a mozgás erőforrásától függő) átlagos sebességű közeledő mozgást jelöl, ennek megfelelően a mozgáshoz szükséges energia átlagos mértékével. A *szökik* ige az átlagosnál nagyobb erő kifejtést kívánó mozgást jelöl, a szökés forgatókönyvének része valamely nehéz akadály és az üldözés leküzdése. A *tör* ige jelentése harmadiként nyíltan a mozgás előtti fizikai akadály fizikai leküzdését, lerombolását foglalja magában. A három ige a szándékolt, saját energiaforrású mozgást egyre nagyobb mértékű erő kifejtésként konceptualizálja, egymás után következve fokozásként. Ennek a mozgásfokozásnak a végpontja a pusztulás, a halál. A tragikus vég megjelenítését a *tör* ige igenévi alakja végzi el a *tört szeretők* kifejezésben. A sok mozzanatos ige, a felsorolás mellett maga a pusztaság ismétlés, továbbá a vers időmértékes ritmizálásának lehetősége, amely különös és állandó feszültséget teremt a történet modern jellegével, egyúttal ikonikusan leképezi a mozgókép, a film képeinek pergését.

Röviden lehet utalni a vers záró részének két mozzanatára. A *robogó sár, fürge koporsó* expresszionista látomásában a dinamika (Buñuel és Dalí későbbi filmjét, az *Andalúziai kutya* egy jelenetét előlegezve) az elemi epizódokból álló üldözés és az azt lezáró halál nagyfokú gyorsasága után fokozatosan lassul, majd a *jár* imperfektív igéjével állandósul, végtelenített egzisztenciális kivetítéssel: „a halálkocsi Amerikát szeli, szeldeli, szegdeli, jár”. És végül a távoli és tökéletesnek vélt világ illúzióját és egyben a film fikcióját az utolsó versszak ironikusan visszatéríti a „drága kenyér” unalmas világába.

6. Összefoglalás

A világ megismerhetőségének kételye, a visszakérdezés a nyelvre is vonatkozik: mire képes a nyelv a poétikai konstruálás határhelyzeteiben? Mennyire kel életre, beszél-e a nyelv beszélő nélkül, vagy a beszélő a háttérben marad, és van hallgató is, akik nélkül nincsen nyelv. A jelen tanulmányban ezt a kérdést a használatalapú kognitív nyelvtan és a kognitív poétika keretében közelítettem meg. Babits Mihály *Levelek Iris koszorújából* (1909) című kötetének három versében olyan poétikai eljárásokkal, olyan nyelvi szerkezetekkel szembesül a befogadó, amelyek megformáltságukra, medialitásukra irányítják közvetlenül a figyelmet. A *Messze... messze...* főneveinek lehorgonyzatlansága, a *Fekete ország fekete* melléknevének unipolárisává válása és a *Mozgófénykép* igei bővítményeinek a mozgásigékről leválasztása egyaránt e nyelvi szerkezetek megformáltságának, mediális jellemzőinek a közvetlen észlelhetőségét eredményezik. Ezekben a lírai szövegekben a beszélő háttérbe húzódik, a tárgyias kifejezések mintegy önmagukért állnak, önmaguk nyelvi voltát és specifikumát megjelenítve. Ekképp az itt kiemelt kifejezések mint poétikai eljárások az elnem-rejtettségre emelés nyelvi műveleteivel érvényesülnek poétikai érvénnyel. Egyrészt mediális, közvetlenül észlelendő alaki jellemzőikkel, másrészt az értelemadás lehetőségének megformálásával. Az itt vizsgált három poétikai eljárás versszövegbe épülése és líratörténeti helye már egy másik tanulmány témája lehet.

B I B L I O G R Á F I A

- Lawrence W. BARSALOU, *Situated simulation in the human conceptual system*, *Language and Cognitive Processes* 2003/5–6, 513–562.
- Frank BRISARD, *Grounding = The Routledge handbook of cognitive linguistics*, eds. Xu WEN, John R. TAYLOR, Routledge, New York / London, 2021.
- Frank BRISARD (ed.), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*, Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 2002.
- Geert BRÔNE – Jeroen VANDAELE (eds.), *Cognitive poetics, Goals, gains and gaps*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 2009.
- Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984.
- Dirk GEERAERTS, *Cognitive restrictions on the structure of semantic change = Historical Semantics*, ed. Jacek FISIÁK, Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 1985, 127–153.
- Talmy GIVÓN, *Syntax. An introduction*, Volume I., Revised edition, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 2001.
- GÓSY Mária, *Pszicholingvisztika*, Osiris, Budapest, 2005.
- Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, ford. BACSÓ Béla = *Rejtektutak*, Osiris, Budapest, 2006.
- Martin HEIDEGGER, *Az út a nyelvhez*, ford. HÉVIZI Ottó = Uő., „... költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*, T-Twins/Pompeji, Budapest, 1994, 223–254.
- Paul J. HOPPER – Sandra A. THOMPSON, *The iconicity of the universal categories ‘noun’ and ‘verbs’ = Iconicity in Syntax*, ed. John HAIMAN, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1985, 151–183.
- Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Budapest, 2001.
- Suzanne KEMMER – Michael BARLOW, *Introduction. A usage-based conception of language = Usage-Based Models of Language*, eds. Michael BARLOW – Suzanne KEMMER, CSLI Publications, Stanford, California, 2000, vii–xxviii.
- KUGLER Nóra, *Mondattan. A mondattípusok részletes tárgyalása = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017, 761–805.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Mi a műalkotás? Az irodalmi olvasás kérdései*, Akadémiai, Budapest, 2022.
- KULCSÁR–SZABÓ Zoltán, *Meta-poétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, Budapest, Pozsony, 2007.
- Ronald W. LANGACKER, *Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes = Subjectification. Various paths to subjectivity*, eds. Angeliki ATHANASIADOU – Costas CANAKIS – Bert CORNILLE, Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 2006.
- Ronald W. LANGACKER, *Cognitive Grammar = The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, eds. Dirk GEERAERTS–Hubert CUYCKENS, Oxford University Press, Oxford, 2007, 421–462.
- Ronald W. LANGACKER, *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987.

- Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. BURUNCZEL Balázs, Gondolat, Budapest, 2006.
- MARKÓ Alexandra, *Hangtan = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017.
- NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról*, Magvető, Budapest, 1984.
- Eleanor ROSCH, *Human Categorization = Studies in Cross-Cultural Psychology*, Vol. I., ed. Neil WARREN, Academic Press, London, 1977, 1–49.
- Chris SINHA, *The Epigenesis of Symbolization*, 2001. https://www.researchgate.net/publication/2548802_The_Epigenesis_of_Symbolization (Utolsó hozzáférés: 2025. 12. 01.)
- Peter STOCKWELL, *Cognitive poetics. An introduction*, Routledge, London / New York, 2002.
- SZATHMÁRI István, *Stilisztikai lexikon*, Tinta, Budapest, 2004.
- TÁTRAI Szilárd, *Pragmatika = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017, 899–1058.
- John R. TAYLOR, *Linguistic categorization*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *Bizonyosság és kétely határán. Babits első kötetének stílusrétegzettségéről*, *Literatura* 1994/1, 73–87.
- TOLCSVAI NAGY Gábor, *Jelentéstan = Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, Osiris, Budapest, 2017, 207–466.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.), *Nyelvtan*, Osiris, Budapest, 2017.
- Michael TOMASELLO, *Gondolkodás és kultúra*, ford. GERVAIN Judit, Osiris, Budapest, 2002.